

ЦЕНТР ПРАВОВИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

«АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У НАПРЯМКУ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ»

7–8 вересня 2018 р.

**Київ
2018**

НАПРЯМ 6. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Бакумов О. С.

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри конституційного та міжнародного права

*Харківський національний університет внутрішніх справ
м. Харків, Україна*

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОГЛЯДИ І. БЕНТАМА НА ПРОБЛЕМУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

Один із засновників юридичного позитивізму І. Бентам (1748–1832) розвинув своє бачення юридичної відповідальності держави в роботах «Фрагмент про правління» [1] (1776), «Вступ до засад моральності та законодавства» [2] (1780), «Тактика законодавчих зборів» [3] (1815) та ін. Зазначене бачення мало переважно синкретичний (філософсько-правовий та соціально-політичний) характер.

І. Бентам був одним із перших мислителів, хто застосував термін «відповідальність» стосовно носіїв державної влади в праці «Фрагмент про правління», в якому під «responsibility of governors» (відповідальністю правителів) він розумів їхній обов'язок звітувати перед громадянами за свої дії. У контексті свого правового вчення він розвинув засадничі принципи юридичного позитивізму, які згодом були продовжені його наступниками: розмежування природного та позитивного права; суворе слідування влади позитивному праву (юридизація влади); рівність усіх перед законом; встановлення кримінальної відповідальності лише за наявності вини особи; кримінальна протиправність як обов'язкова ознака злочину; необхідність попередження

злочинів; скасування негуманних покарань [4, с. 20]; започаткований економічний аналіз права та його ефективності [5, с. 106-155].

Дискурс, розпочатий І. Бентамом, не просто знаменував собою появу чергового оригінального мислителя у сфері філософії права, а такого теоретика, який обґрунтував своє вчення на чітко вираженій критичній ґносеологічній базі всупереч коментаторській традиції, що були вираженням пануючої на тоді у Великій Британії так званої коментаторської юриспруденції [6, с. 10]. Така критична настанова окреслила започатковані юспозитивізмом позиції і була адресована передусім тодішнім державним утворенням, юридичні засади яких у першу чергу піддавалися критичним випадом з боку як І. Бентама, так і його наступників. Зокрема, вже перша його надзвичайно вдала робота – «Фрагмент про правління» – була просякнута гострою критикою славнозвісної праці англійського вченого-правознавця У. Блекстона з його теорією «щасливої конституції Англії», втіленою в чотиритомному виданні «Коментарів до законів Англії» (1765-1769) [7; 8, с. 51-52].

І. Бентам також гостро критикував «штучний», «уявний фантом», «метафору», «фанатизм» природного права («саме проти найсильніших природних схильностей мають бути спрямовані найсуворіші закони», «що таке цей закон природи, який потребує допомоги іншого закону, створеного іншим законодавцем?»), «фантастичні» вимоги розуму («про уявні закони кожний може говорити, що йому завгодно»), а також вказував на неусвідомлення мислителями XVII–XVIII ст. різниці між наявним (позитивним правом) і належним у праві, змішування ними моралі й права [9, с. 173].

І. Бентам обґрунтував своє правове вчення на засадах утилітаризму, у центрі якого перебувала категорія «загального блага»: «Найбільше щастя для щонайбільш можливої кількості членів суспільства: ось єдина мета, яку повинен мати уряд», - проголошував він. З

огляду на це учений вважав основною метою держави безпеку громадян. Натомість предмет законодавства він вбачав у проведенні через закони ідеї загального блага. Наука ж має своїм завданням відкриття того, у чому це благо, власне, полягає [10, с. 556]. Отже, і запровадження та функціонування інституту відповідальності правителів мало слугувати цій загальній меті. Характерно, що, розглядаючи різні форми державного правління, І. Бентам дійшов думки про несумісність абсолютизму з принципом відповідальності держави, що прямо зумовило його перехід до числа прибічників конституційної монархії та згодом – республіки.

І. Бентам тісно пов'язав право з волевиявленням держави та водночас не визнавав закону, що обмежує принцип особистої корисності [11, с. 12]. Невід'ємною та кваліфікуючою ознакою права він вважав санкцію за порушення закону. У цій думці в зародку вже містилася передумова щодо пов'язування держави як суб'єкта права санкціями за вчинювані нею порушення, зокрема у сфері прав людини. Водночас І. Бентам сприймав законодавство не тільки як звичайну систему правил, а й як потужний засіб впливу на суспільство, як своєрідну політику, стратегію.

Слід також застерегти від віднесення І. Бентама до числа жорстких легістів. Навпаки, як слушно зазначила дослідниця правової спадщини І. Бентама А.М. Остроух, він «не зводив право до голої сваволі законодавця, про що свідчить не тільки його спроби розмежувати право і закон, але і намагання визначити соціальне призначення закону і розглянути його як одну з вищих суспільних цінностей, бажання поставити правотворчий процес під дію принципу найбільшого щастя для найбільшої кількості людей і вказати цілі законодавства, визнання закону велінь легітимного парламенту» [6, с. 15].

Взагалі, за концепцією І. Бентама, закони являють собою необхідне зло, оскільки вони звужують свободу і несуть загрозу покаран-

ня їхніх порушників. З цього випливала настанова мислителя, у принципі подібна підходам практично всіх представників раннього лібералізму: закони, відповідно до концепції мінімального державного втручання, мають бути мінімально необхідними, такими, що передусім відповідають людським потребам (захистові власності тощо).

Характерно також, що цей учений одним з перших у новочасній європейській правовій думці порушив питання загальнодоступності, зрозумілості, чіткості та визначеності правових норм, що в сучасних умовах вважаються невід'ємними елементами принципу верховенства права. Якщо ж «нормативна невизначеність права постійно породжує пошук сенсів навіть щодо базових категорій та проблем правопорядку (наприклад, прав людини, правосуддя, good governance тощо), то це створює ситуацію повного релятивізму, в якому немає місця верховенству права» [12, с. 227-228]. Зрозуміло, що без дотримання таких елементарних вимог у законодавчій техніці годі очікувати якісного законодавства, спроможного обмежити (лімітувати) сваволю державної влади, передусім виконавчої.

Виходячи з цієї точки зору, І. Бентам критикував прецедент як ключове в англійській правовій традиції джерело права з огляду на його невизначеність, недосконалість правової форми, незрозумілість для народу або нечіткість, створення поза участю народу або його представників. Натомість уперше серед мислителів англосаксонської традиції він звеличив саме закон як продукт діяльності парламенту, що мало надзвичайно важливе значення для подальшого розвитку ідеї підзаконності державного управління, без якої неможлива сама постановка питання про підзаконний характер такого управління та відповідальність носіїв державної влади перед громадянами за наслідки своїх дій. Саме формальні закони, прийняті парламентом, з точки зору вченого, не залежать від мінливих тлумачень, суперечливих

правових звичаїв, а також від наявних знань, які можуть виявитися хибними [11, с. 21].

Обстоюючи переваги кодифікації, він пов'язував їх так само з доступністю і зрозумілістю законодавства. При цьому вчений виокремлював у кожній кодифікації конституційну частину, яка передусім адресована носіям державної влади. І. Бентам вважав, що в цій частині обов'язково повинні міститися юридичні приписи щодо обов'язків цих осіб та обсягу повноважень, які мають ними скеровуватися на благо суспільства. Відповідні конституційні закони повинні мати імперативний, а не дозвільний характер, передбачаючи чіткі обов'язки носіїв влади та їхню відповідальність [2, с. 187]. Зазначені думки вченого мали принципово важливе значення, оскільки, з одного боку, чітко фіксували необхідність визначення й закріплення норм щодо юридичної відповідальності держави в кодифікованому законодавстві, яке найбільше відповідало б потребам людей, а з другого – відкривали шлях для осмислення місця власне конституційної відповідальності держави в загальній юридичній конструкції такої відповідальності в процесі подальшого розвитку правової думки. Постановка самого питання щодо конституційної відповідальності держави виводила дискурс на новий щабель – пошуки витоків, джерел, сутності та способів фіксації такої відповідальності слід насамперед шукати в публічному праві.

Одним із засобів досягнення мети забезпечення такої відповідальності держави він вважав: 1) надання вибору правителів самому народові; 2) унормування повноважень посадових осіб так, щоб мінімізувати їхню можливість чинити свавілля; 3) зменшення кількості грошей та часу, протягом якого посадовці розпоряджаються публічними фінансами; 4) підвищення відповідальності посадовців шляхом їх частотої заміни, а у разі потреби – їх покарання. Зокрема, щастя всіх може бути забезпечене таким державним устроєм, що надає владу в руки посадовим особам, які залежать від народу і які змушені задля

власної вигоди діяти на спільну користь. Конституція має встановити гарантії проти «злоякісних» (sinister) інтересів правителів. Це завдання І. Бентам сформулював так: зменшити довіру до крайніх меж з тим, щоб не зменшувати владу, потрібну для спільного блага. Єдиний засіб для досягнення цієї мети — постійна відповідальність посадових осіб. Кожен чиновник має залежати від законодавчої влади, а вона — від установчої. Завдяки такому порядку буде досягнуте спільне благо, в іншому ж випадку приватні інтереси правителів природно домінуватимуть над суспільними. Монархія є найбільш віддаленою від спільного блага, адже в її основі лежить благо монарха. Необмежена монархія не є відповідальною, натомість оптимальною для досягнення загального блага є добре влаштована представницька демократія. При цьому І. Бентам, як й інші сучасні йому ліберальні мислителі, був прихильником поділу влади як «антитези урядовому макіавеллізму абсолютистської доби» [13, с. 151].

На думку І. Бентама, в основі моделі відповідальності держави лежить принцип змінюваності народних представників, що здійснюється на засадах загального, таємного, рівного та щорічного голосування. Додатковими механізмами відповідальності держави перед суспільством, за І. Бентамом, є гласність та публічність парламентських засідань; релігійна терпимість і свобода віросповідання; право відкликання посадових осіб із займаних посад; іспитова система для претендентів на державні посади з перевіркою їхніх ділових та моральних якостей; судова підзвітність і відповідальність чиновників; створення спеціальних адміністративних процедур для захисту громадян від свавілля чиновників; контроль громадської думки і законодавчих органів за діяльністю посадових осіб.

При цьому, на думку І. Бентама, сам законодавець не підлягає прямій юридичній відповідальності. Вона переважно має непрямий характер через інститут виборів, що спричиняє періодичну зміну народних представників у парламенті. Для того щоб законодавець не діяв на шкоду суспільству, його необхідно часто переобирати, а чисельність законодавців має бути досить значною, щоб ускладнити виконавчій владі спроби підпорядкувати законодавців своїм впли-

вам. До того ж, значний за чисельністю законодавчий корпус буде гарантією того, що народними інтересами не нехтуватимуть, адже всередині парламенту розвиватиметься дух суперництва, конкуренції, що заважатиме реалізації корпоративних інтересів парламентаріїв. Крім того, велика кількість законодавців спрощує процедуру виборів, максимально наближає їх до населення. Натомість зменшення кількості парламентаріїв негативно вплинуло б на авторитет виборців: значення окремих голосів зрелася б до мінімуму. Водночас, збільшилася б передвиборчі інтриги та протистояння.

Розглядаючи відповідальність парламентарів перед виборцями як своєрідну гарантію такої відповідальності і водночас як інструмент запобігання зловживанням, І. Бентам вважав елементом забезпечення такої відповідальності саме бікамеральний парламент, за якого одна палата є об'єктивним стримувачем негативних тенденцій у діяльності другої. Водночас мислитель наполягав на взаємодії обох палат парламенту в цілях зміцнення державної могутності [11, с. 16].

Література:

1. Bentham Jeremy. A Fragment on Government. Edited with an Introduction by F.C. Montague. – Oxford : The Clarendon Press, 1891. 241 p.
2. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. М.: РОССПЭН, 1998. 415 с.
3. Бентам И. Тактика законодательных собраний / И. Бентам; СПб., 1907. 186 с.
4. Савюк Л.К. Портреты ученых-юристов: Иеремия Бентам. Право : журн. Высш. шк. экономики. 2012. № 4. С. 19-38.
5. Познер Р. Рубежи теории права / Р. Познер; пер. с англ. И.В. Кушнareвой / под ред. М. И. Одинцовой; Нац. исслед. ун-т «Высш. шк. экономики». М. : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2017. 480 с.
6. Остроух А.Н. Учение Бентама о праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория права и государства; история права

- и государства; история политических и правовых учений» / А. Н. Остроух ; Ин-т государства и права РАН. М., 2002. 24 с.
7. Маслов М.Ю. Трактат Уильяма Блэкстона «Комментарии к законам Англии» и доктрина прецедента в Англии во второй половине XVIII в. История государства и права. 2009. № 17. С. 44-47.
 8. Тонков Е.Н. Толкование закона в Англии : монография / Е.Н. Тонков. СПб. : Алетейя, 2013. 352 с.
 9. Кресін О.В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття: компаративна концептуалізація : монографія / О.В. Кресін. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Логос, 2017. 680 с.
 10. Антология мировой политической мысли : в 5 т. Т. I. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / редкол.: А.А. Мигولاتьев (отв ред.) и др. М.: Мысль, 1997. 830 с.
 11. Сейдеметова Р.Е. Государственно-правовые идеи И. Бентама, Б. Константа, Л. фон Штейна: историко-правовой анализ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Р.Е. Сейдеметова ; Саратов. гос. акад. права. Саратов, 2011. 28 с.
 12. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Владні засади права: філософсько-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права» / Ю.В. Цуркан-Сайфуліна ; Нац. Ун-т «Одеська юрид. акад.». Одеса, 2017. 381 с.
 13. Медушевский А. Н. Идея разделения властей / А.Н. Медушевский // Политические сочинения. М.; СПб. : Центр гуманитар. инициатив : Унив. книга, 2015. С. 142-164.